

האיפטיה (המניין המלכותי) בשטרות ובמדרש מציאות של העולם הקדמון בלבוש ספרותי

מרדכי עקיבא פרידמן

א. איפטיה (רישום תאריך לפי הקונסולים) בשטרות

איפטיה (ὑπατεία) היא מְשֵׁרֶת שני הקונסולים, שנבחרו מדי שנה בשנה לעמוד בראש הרפובליקה ברומא. ציון כהונת הקונסולים שימש לתאריך, וכן כתב ב' מוספיא (ערוך השלם, א, עמ' ריא): 'פיי'רוש] בל'שוון] י'וון] שררה ושלטון של שני שרים רומיים הנבררים מדי שנה בשנה למשול בכיפה ובכל ספרי הזכרונות היו כותבים בשעת שררת פלוני ופלוני לכוון הזמן ולקבוע מנינו'.

רישום כהונת הקונסולים היה משמש כתאריך אף בשטרות, הן בשטרות של העמים והן בשטרות של ישראל (ראה להלן). המניין המלכותי שבשטרות נמצא במקורות חז"ל ההלכתיים והאגדתיים. וכן שנינו בתוספתא ב"ב יא, ב (מהדורת ליברמן, עמ' 167): 'גופו של שטר, ביום פל' בשבת פלנית בחדש פל' בשנה פל' ובמלכות פל'.' שינוי במניין המלך פסל את הגט (משנה גיטין ח, ה): 'כתב לשום מלכות שאינה הוגנת... לחורבן הבית... תצא מזה ומזה' וכו'.¹

בזמן המשנה בארץ-ישראל 'כתבו לפעמים בשטרות לפי שלשה מניינים ביחד: לפי שנות הקיסר, הקונסולים (ὑπατοί) והאיפרכיה (ἐπαρχεία), למניין המיוחד של פרובינקיא), ופעמים לפי הקונסולים ואיפרכיא גרידא'.² נוסח יווני כזה בציון

1 אשר למלכות שאינה הוגנת' הנשנית שם ראה ליברמן, תוכ"פ לגיטין עמ' 904–905. לשיטה אחרת בביאור תוספתא גיטין ז, ו (עמ' 273), 'ביום שקרע פל' שטרותיו', שנדונה שם, ראה הנ"ל, מחקרים בתורת ארץ-ישראל בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים תשנ"א, עמ' 12–13. ולעניין המניין המלכותי בשטר ראה גם משנה ידיים ד, ח: 'שאתם כותבין את המושל' וכו' (ועיין פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 162 והערה 40).

2 ליברמן, תוכ"פ, שם, עמ' 890 ואילך. השווה ידין, בר-כוכבא, עמ' 232–233. ראה את המקורות שציין ליברמן שם (ונפלה טעות בהפניה לידין). ובהערה 14 פירש ליברמן, ש'כתב לשם הורכינות' שבתוספתא גיטין ו, ג (עמ' 270) הוא הוא לשם איפטיה. ויש שכתבו לפי הקונסולים גרידא; ראה עתה: H.M. Cotton, 'The Archive of Salome Komaise Daughter: of Levi', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* CV (1995), p. 182

הקונסולים (ἐπί ὑπάτων...) נמצא, למשל, כשטרי נישואין יווניים במדבר יהודה משנת 128, משנת 130 ומשנת 131 לסה"נ.³ אותו נוסח הועתק בצורה מדויקת לשטרות שנכתבו בארמית. בשטר מתנה משנת 120 כתוב: 'על הפטית ליקיס קטולים סורס תנינותא ומרקס אורליס אנטונינס שנת תלת לאוטוקרטור קסר טרינס הדרינס סבסטס ועל מנין הפרכיה דא בעשרין וארבעה בתמוז שנת עשר וחמש וכו'. וכן בכתובת בכתא המקוטעת: '[בת]לתא באדר על הפטית' וכו'. (ידין קרא בכל מקום 'הפטות', והקריאה המתוקנת, 'הפטית', מתאשרת גם משימוש התיבה בספרות חז"ל; ראה להלן).⁴ כיוצא בזה בשטר מכירה סורי מדורא-אירופוס אחרי ציון השנה למלכות הקיסר: 'בהיפטיא דאניוס ארניוס ודטריבוניוס פפוס'.⁵

המניין לפי הקונסולים הרומיים נמצא ביוונית (באותיות עבריות) עם מניין עברי בארמית בפפירוסים יהודיים ממצרים מן התקופה הביזנטית. וכן איתא בפתחת כתובה מאנטינאופוליס משנת 417 או 418 לסה"נ,⁶ שנוסחה הבסיסי הוא כנוסח הכתובת הארץ-ישראליות ששרדו בגניזה מאות שנים לאחר מכן:

- 1 [הופאטיאס הונוריאו אוג]אוסטאו [טו]א הנדאקאטון
- 2 [קאי פלאויאו קונס]טאנ[טי]או קומיטוס טוא [מ]ין גאלוא⁷
- 3 [פריפסטאטאו קאי] פאטריקיאו בשתה שתית[ניתה] [דשבווע]ה]
- 4 [.....]ה בירח כסליו בעשרין בה בארבעה בשון[כתה]

ובתרגום:

- 1 [בהיות הקונסולים הקיסר הונוריוס אוג]וסטוס [בפעם] האחת-עשרה
- 2 [ופלאוויוס קונסט]אנטיוס, קומיטוס המפואר מאוד
- 3 [...] פטריקוס, בשנה השישית של השבוע (היינו של שנת השמיטה)

- 3 משנת 128 — פפירוס ידין 18: לואיס, קצוף וגרינפלד (ועיין שם, עמ' 234, 236); לואיס, הפפירוסים היווניים, עמ' 76 ואילך. משנת 130 — פפירוס צאלים 2: H. Cotton, 'A Cancelled Marriage Contract from the Judean Desert (X Hev/Se Gr. 2)', *The Journal of Roman Studies* LXXXIV (1994), pp. 64–86. משנת 131 — פפירוס ידין 37: לואיס, הפפירוסים היווניים, עמ' 130 ואילך. (את האמור שם, שורה 6, שהחתן יחיה עם הכלה 'כמו גם לפני הזמן הזה', יש להשוות לנוסחה של כתובה למחזיר גרושתו [TS 16.123] שנת 1052, שורה 4: 'לאהדרתה ליה לאנתו כיומין קרמין' [פרידמן, נישואין בא"י, ב, עמ' 157].)
- 4 ראה 'ידין, 'מחנה ד' — מערת האיגרות', ידיעות בחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה כו (תשכ"ב), עמ' 219, 221. והשווה שם, עמ' 222, שטר מכירה משנת 122; הנ"ל, בר-כוכבא, עמ' 236; Y. Yadin, J.C. Greenfield & A. Yardeni, 'Babatha's Ketubba', *IEJ* XLIX (1994), p. 78 (עיין שם, עמ' 84, ושם הקריאה מתוקנת).
- 5 ראה גולדשטיין, דורא-אירופוס.
- 6 אצל פרידמן, הכתובה מאנטינאופוליס, נקבע תאריך הכתובה כשנת 417. על הספק בשנה מקווה אני לכתוב במקום אחר.
- 7 רואים שרידים משתי האותיות הראשונות, ואפשר שיש לקרוא 'מאגאלוא'.

4 [בשנת...] בחודש כסליו, בעשרים בו, ברביעי בשבת.⁸

דמיון נוסח הזמן שבכתובה זו למצוי במדרש יידון להלן בחלק האחרון של המאמר (סימן ח).

בשני פפירוסים נוספים שרדו חלקים מתאריכים משולבים, כמו אלה שבכתובה מאנטינואופוליס, ביוונית (באותיות עבריות) ובארמית; אולם מצב הישמרותם הגרוע מקשה על הפענוח והזיהוי. שתי שורותיו הראשונות של קטע שאני מזהה ככתובה מכילות, כפי הנראה, תאריך יווני ותאריך יהודי, ואני קורא (הספרייה הלאומית של אוסטריה, וינה H78):

1 [...] אר.אוב טוא

2 [...] בארבע בה בח[...]

לשורה הראשונה השווה את שתי השורות הראשונות שביוונית בכתובה מאנטינואופוליס. ייתכן, ששרידי האות הראשונה שבשורה השנייה הם צדה השמאלי של ה"א. אפשר, אם כן, שיש להשלים שורה זו מעין כך:

[בירח אדר תניי]נה בארבע[ה] בה בח[ד]/בח[משה בשוכתה].

השלמה זו תואמת את הנוסח היהודי דלעיל.⁹

קטע שני (אוקספורד, ספריית הבודליאנה [P] 111 MS. Heb. e, קטע e) מכיל מעט מארבע שורות של שטר, אלא שקשה ביותר לפענח את הכתוב בו. שתי השורות הראשונות הן בלי ספק תעתיק מיוונית. השורה השלישית הכילה ככל הנראה את התאריך היהודי, אך נשארו רק מלה אחת ושארית מהמלה הקודמת. לדעתי יש לקרוא אותה כך:

3 [שתה תניי]נה דשבועה

היינו, השנה השנייה של השבוע.¹⁰

ב. איפטיה (כל מניין מלכותי) בספרות חז"ל וחיבותה בהלכה

ירשום המניין לפי האיפטיה בתעודות היווניות והארמיות שנכתבו בארץ-ישראל בתקופת בר כוכבא מקדים בהרבה את השימוש בו בפפירוסים היווניים ממצרים.¹¹

8 ראה פרידמן, הכתובה מאנטינואופוליס.

9 C. Sirat, *Les Papyrus en caractères hébraïques trouvés en Égypte*, Paris 1985, pl. 23
בתיאור התעודה שבעמ' 103 הזיהוי ככתובה הוצע על ידי (אך לא צוין כך).

10 ראה סיראט, שם, לוח 85, עמ' 124.

11 תופעה זו צוינה והוסברה בידי לואיס: 'Dating by the Roman consuls does not appear in Greek: (in contrast to Latin) papyri from Egypt until well into the third century C.E. ... Its use

נוהג זה לציין את התאריך לפי רישום הקונסולים היה מקובל כל כך בארץ-ישראל, עד שתושביה היהודים השתמשו במלה איפטיה באופן מושאל לכל מגיין מלכותי, כפי שניתן לראות, למשל, בדוגמה דלהלן:

והרי הוא נימנה באיפטייה של מלכים: 'בימי עזיהו יותם אחז יחזקיה מלכי יהודה' (יש' א, 12).

מסתבר שהמשמעות הרחבה, המושאלת, החליפה כליל אצל יהודי ארץ-ישראל את המשמעות המקורית. עד כמה שידוע לי (ובניגוד למצוי בספרות המחקר היום; ראה בהערה הסמוכה), אין מקור ממקורות חז"ל שבו איפטיה (המופיעה בשינויי כתיב קלים) עניינה הוא משרת הקונסולים או המגיין על פיה.¹³

in the Babatha documents at this early date is no doubt a result of the strong military presence in this new province of Arabia, which constituted an exposed salient on Rome's eastern frontier. Consular dating in Greek documents is also found in the similar situation of Dura Europas on the Euphrates ... ' (לואיס, קצוף וגרינפלד, עמ' 234). 'From the Babatha Archive it is now clear that in the province of Arabia, another frontier with a strong military presence, private documents in any language — Aramaic, Greek, Nabatean — began to be dated by the Roman consuls with the advent of Roman rule in AD 106' (קצוף, 'פפירוס ידין 19: שטר מתנה ממדבר יהודה והתפתחות דיני הצוואה בישראל', דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ג, ירושלים תש"ן, א, עמ' 3).

12 ויק"ר לו, ג (מהדורת מרגליות, עמ' תתמג). ראה בפירושו של המהדיר לשורה 3. בין שינוי הנוסחאות הרשומים שם ישנה גרסה יחידאית בכ"כ, בפפירודיון, שאי אפשר לפרשה כטעות גרפית. על ידי תיקון קל מציע ד' שפרבר ('מחקרים במלים וגרסאותיהן', תעודה ז [תשנ"א], עמ' 153) לגרוס בפפירודיון, שפירושו cycle, roster of public officials, והוא, כדבריו, מונח הקרוב למדי למשמעותו של איפטייה. (שפרבר [שם], הערה 26] מפנה להערתו של מרגליות בקשר לאיפטיה, ומוסיף: 'וכן: ש' קרויס, פרס ורומי בתלמוד ובמדרשים, ירושלים תש"ח, עמ' 70 — והוא רשום כבר בהערתו הנ"ל של מרגליות.) המקבילה בירושלמי סנהדרין יז (י), (כז ע"ד גורסט: 'הרי הוא נמנה בפטייה של מלכים' וכו'. לפי ערוך השלם, א, עמ' ריא (עיין שם), בפטייה הוא כתיב מיוחד של ופטייה (= אופטייה). אולם, כפי שמוכח מן המקבילה בוויק"ר, הבי"ת של בפטייה בי"ת השימוש היא, ואין זה אלא כתיב מקוצר, כדרך הירושלמי, של באפטייה (ראה שפרבר, מילון, עמ' 42).

13 לאיפטיה במקורות חז"ל ראה ערוך השלם, א, עמ' רי-ריא הנ"ל; מתנות כהונה לבמ"ר א, א מביא פירוש של הערוך שאינו לפנינו: 'פירש הערוך, כשאייר דבר של חשיבות וגדולה שממנו חושבין חשבונות כשרות כמו שכותבין כך וכך למלך פלוני'. האיפטיה שבספרות חז"ל נדונה אצל מיכאל זקס כבר בשנת 1852 (צוין ב'ערוך השלם'); ראה זקס, איפטיה, עמ' 116-118. וראה שפרבר, מילון, עמ' 41-42. לפי שפרבר משמשת איפטיה במשמעות (המגיין על פי) משרת הקונסולים בבמ"ר א, א, בת"ה לבמדבר, סימן ה ובמקבילות. אולם נראה לי, כי אין זה עולה מן המקורות עצמם; וראה להלן סימן ו.

חשיבות האיפטיה בשטר היהודי באה לידי ביטוי בהלכה מן המעשים לבני ארץ-ישראל:

כתב שיצא בלא איפטיאה זומן ואינו מחותם פסול הוא.¹⁴

על פי האמור על שימוש הלשון בספרות חז"ל מסתבר, שגם בהלכה זו מתייחסת איפטיאה למניין המלכותי באופן כללי ולא דווקא לציון הקונסולים.

ג. קביעת מניין מלכותי (איפטיה) חדש במדרש ובעולם הקדמון

הספרות המדרשית — על אף שימושה המושאל הנ"ל באיפטיה — משקפת נאמנה את הכרת המציאות במה שקשור למניין המלכותי. בשטרות בארץ-ישראל ובמקומות אחרים במזרח נהוג היה לציין את המניין לפי שנות שלטונו של הקיסר הרומי.¹⁵ בעלי האגדה הכירו אף את הנוהג שבעולם הקדמון לציין אירוע חשוב על ידי צו מלכותי המורה לקנות דווקא ממנו ('ייעשה זה ראש לחשבונות'; ראה להלן):

[בחדש השלישי לצאת בני ישראל מארץ מצרים ביום הזה באו מדבר סיני (שמ' יט, א).] ר' לוי בשם ר' שמואל בן חלפתה: למלך שנשבה בנו ולבש נקמה המלך והלך ופדה בנו, ואמ': היו מונים איפטיא לפדיון בני. כך אמ' הקב"ה: היו מונים איפטיא ליציאת מצרים. ר' חמא בר חנינא: למלך שהוא משיא את בתו, ואמ': היו מונין אפטיא לנישואי בתי. כך אמר הקב"ה: היו מונין אפטיא למתן תורה — 'ביום הזה באו מדבר סיני' (שם).¹⁶

- 14 כ"מ לוי, 'מעשים לבני ארץ ישראל', תרביץ א, א (תר"ץ), עמ' 96. אותה הלכה מופיעה עם שינויי נוסח בכתב-יד אחר שיצא לאור על ידי צ"מ רבינוביץ, 'ספר המעשים לבני ארץ-ישראל — שרידים חדשים', תרביץ מא (תשל"ב), עמ' 294 (ראה ההערה לשורה 13) [= מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' מח]: 'כתב שיצא בלא הפטיה זומן לא מחותם בטל הוא'. על כתב במשמעות 'שטר' ראה מ"ע פרידמן, 'לקטע החדש של מעשים לבני ארץ-ישראל', תרביץ נא (תשמ"ב), עמ' 662 הערה 4, והספרות שצוינה שם.
- 15 ראה: E.J. Bickerman, *Chronology of the Ancient World*, London & Southampton 1968, p. 66 (תודתי לפרופ' ר' קצוף, שהעירני לכמה ציונים ביבליוגרפיים כאן). השווה: R.S. Bagnall & K.A. Worp, 'Chronological Reckoning in Byzantine Egypt', *Greek, Roman and Byzantine Studies* XX (1979), pp. 283, 285. ועיי' ליברמן, 'תוכ"פ לגיטין', עמ' 890. על איפטיה לפי שנות המלך בספרות המדרשית ראה הדרשה הנ"ל (בסימן ב) שבירושלמי ובוויק"ר וכן הדרשות שיצוינו להלן, סימן ד, על מלכות אחשורוש על פי אס' ב, טז. על שיר השירים זוטא לשיה"ש א, ו, ראה קיסטר, אדר"ן, עמ' 230.
- 16 פסיקתא דרב כהנא, פסקה יב 'החדש השלישי' (מהדורת מנדלבוים, עמ' 211) ומקבילות; עיי' בשינויי הנוסח שם ובמקבילות. המלים 'ביום הזה באו מדבר סיני' (שבסוף) מודפסות במהדורות של בובר ושל מנדלבוים כהתחלת הפסקה התוכפת, אולם הן מובאות כסוף דרשה זו

הדרשה הראשונה דורשת את המלים 'לצאת בני ישראל מארץ מצרים' כפשוטן, כמניין הזמן (era) מציאת מצרים, היא פדיון ישראל, בנו של הקב"ה.¹⁷ בדרשה השנייה מתעלם הדרשן מן המלים המפורשות ההן ומוצא רמז לתחילת מניין חדש במלים התוכפות, 'ביום הזה' וכו',¹⁸ היינו ממתן תורה — כאן, למעשה, מן הזמן שהחלו ההכנות הראשונות לקראת מתן תורה, המשול לנישואי ישראל (כאן בתו של הקב"ה) — מוטיב החוזר בספרות המדרש בקשר לאיפטיה.¹⁹ בדברי ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש שלקמן אין לשון איפטיה, אבל הם משקפים נוהג דומה של קביעת מניין חדש על פי אירוע מיוחד (ירושלמי תענית ד, ח [נסח ע"ג]):

רבי יוחנן אמר: למלך שהיה יושב ומחשב חשבונות. באו ואמרו לו נשבה בנך, ונתקלקלו חשבונותיו. אמר: יעשה זה ראש לחשבונות. רבי שמעון בן לקיש אמר: למלך שהיה יושב ומחשב חשבונותיו. באו ואמרו לו נשבה בנך, <נשרף ביתך>²⁰ (ונתקדש) [ונתקלקלו חשבונותיו].²¹ אמר: ייעשה זה ראש לחשבונות.

בערוך, ערך 'אפטיא' (ערוך השלם, א, עמ' רי), ובמדרש הגדול לשמות יט, א (עמ' שעד), ומשמעות הדברים, שהאיפטיה נמנית מן 'היום הזה'. על דרשה זו ועל השימוש של איפטיה בה ראה: I. Ziegler, *Die Königsgleichnisse des Midrasch beleuchtet durch die romische Kaiserzeit*, Breslau 1903, p. 408. אשר לדרשה הראשונה ('היו מונים איפטיא לפדיון בני') השווה מדרש הגדול לבמדבר, מהדורת צ"מ רבינוביץ,⁴ 'ירושלים תשמ"ג, עמ' ז (לבמדבר א, א): 'הריני מונה לו ליציאתו מבית האסורים'.

17 למניין יציאת מצרים בספרות חז"ל ראה ירושלמי ר"ה א, א (נו רע"ב) והמקבילות.

18 השווה דרשה דומה בת"כ, במדבר, פתיחתה, שתובא להלן, סימן ו (בסעף 3).

19 ראה להלן, הערה 71.

20 כך יש להשלים על פי ילקוט שמעוני למלכים ב' כה, ד, רמז רמט (צוין ב'אהבת ציון וירושלים'): 'ר' יוחנן וריש לקיש אומרים: משל למלך שהיה יושב ומחשב חשבונותיו. באו ואמרו לו נשבה בנך נשרף ביתך, ונתקלקלו חשבונות. אמר: יעשה ראש בכל החשבונות'. ללא השלמת שתי התיבות הנזכרות נוסח הירושלמי מוקשה, כי הם הם דברי ר' יוחנן הם הם דברי ריש לקיש (ראה בהערה הסמוכה). מסתבר שבדברי ריש לקיש המקוריים (אם לא נאמר להפך, וזאת הייתה שיטת ר' יוחנן המקורית!) נכתב רק 'נשרף ביתך', בלי 'נשבה בנך' (ושמא 'נשרף' שבילקוט שמעוני, ללא וי"ו החיבור, רומז על כך, אבל אין בכך הכרח). שתי השיטות נתאחדו לאחת בנוסח שבילקוט שמעוני. בירושלמי שלנו ייתכן שנשמטה שיטת 'נשרף ביתך' מפני הדומות — ראה בהערה התוכפת, והשלימו את החסר על ידי העתקה שגויה של שיטת 'נשבה בנך'.

21 אין תיבת ונתקדש מחזורת (עיי' אצל המפרשים), ובוודאי נפלה בה טעות. פרופ' מ' עסיס הפנה את תשומת לבי לכך, שיש נקודה על הקו"ף בכ"י לידן. לפי הצעתו הקולעת, בספר שממנו העתיק הסופר כתוב היה ונתק חש (= ונתקלקלו חשבונותיו). וחכם עדיף מנביא. לאחר כתיבת הדברים הללו נודע לי על שני כתבייד לירושלמי זה המאמתים את השערתו של פרופ' עסיס — אלא ששניהם לוקים בחסר. בכתבייד אשכנזי שפורסם אצל זוסמן, שרי"ר, עמ' 54, שורות

מניינים חדשים שנקבעו כאשר נפדה או נשבה בנו של מלך או נישאה בתו (או נשרף היכלו) לא נזכרו בספרות המדעית על הלוח בעת העתיקה, עד כמה שראיתי. ואף על פי כן מסתבר, לדעתי, שהמשלים המזכירים את האירועים הללו אצל חז"ל מבוססים על מעשים שהיו, ואשר היו מוכרים היטב ליהודי ארץ-ישראל. הנחה זו מסבירה, למשל, מדוע השווה ר' חמא בר חנינא את מתן התורה לישראל לנישואי בת המלך, ולא, כמקובל במדרשים אחרים, לנישואי אישה למלך עצמו (ישראל לקב"ה) — הרי אפשר היה לומר מעין 'למלך שנשא אשה, ואמר: היו מונים לנישואין שלי'. בעולם הקדמון אמנם נמצאו מניינים משעת ניצחון בקרב מסוים או לאחר אירוע דרמטי כלשהו. כך, למשל, מנו באתונה מזמן 'ביקורו של הקיסר הדריאנוס', בשנת 126.²²

ד. איפטיה בכתובה של אסתר שבמדרש

בעלי המדרש מזכירים את האיפטיה אף בקשר לנוסח הכתובה. מדרשים אלו משלימים את הנתונים שבכתובה מאנטינואופוליס ושבתעודות אחרות. דומה, שכאן באים מקורות חז"ל ללמד ונמצאים למדים, והידיעות על המניין לאיפטיה בכתובה אשר מצאנו בפפירוסים מסייעות לנו לעמוד על גלגוליו השונים של מוטיב זה בספרות המדרשית. המשל שבמדרש דלהלן, העוסק באיפטיה בכתובה, עבר כמה עיבודים ספרותיים (בין בכתב בין בעל־פה) שהכשירו אותו לשרת עניינים שונים. בכל גלגול לובש המשל צורה חדשה, ולא קל לעמוד על המהלך המדויק במעברו מהקשר אחד לשני. כאן נעשה ניסיון לשחזר את מקצת השלבים הללו.

דומה, כי לראשונה נזכרת אצל חז"ל האיפטיה בכתובה במשל הקשור בנישואי אסתר לאחשורוש. צורתו הפשוטה ביותר, ומכאן מסתבר אף הקדומה ביותר (ראה להלן), נשמרה, ככל הנראה, בדרשה על אסתר ב, טז דווקא בחיבור מאוחר מאוד —

46–51: ר' יוחנן וריש לקיש חד אמר למלך שהיה יושב ומחשב חשבונותיו [באו ואמרו לו נשבה בנך >שמא צ"ל *נשרף ביתך — ראה בהערה הקודמת] ונתקלקלו חשבונותיו] אמ יעשה זה ראש לכל החשבונות וחד אמ' למלך שהיה יושב ומחשב חשבונותיו באו ואמרו לו נשבה בנך ונתקלקלו חשבונות אמ' יעשה זה ראש לכל החשבונות'. את החסר, שהוא דילוג מפני הדומות, השלמתי על פי כ"י ליידין (חלה טעות ברישום החסר בפרסום הנוכח, ומשום כך אין הקורא רואה את התיקון שבדברי ריש לקיש [=וחד אמר]). על כתיב־היד השני, TS NS 288.4c, הואיל פרופ' י' זוסמן להעירני. שם, ע"א, שורות 1–2: 'חשבונותיו באו ואמרו לו] נשבה בנך ונתקלקלו חשבונותיו / אמ' יעשה זה ראש] בכל החשבונות'. מן הסתם, כמוכח מן ההמשך, אלה הם דברי ריש לקיש, אולם כל עוד לא יזוהה הקטע שלפני זה נשאר ספק כלשהו בדבר גרסת כתיב־היד בדבריו.

22 ראה ביקרמן (לעיל הערה 15), עמ' 73 ואילך; והשווה: A.E. Samuel, *Greek and Roman Chronology*, Munich 1972, pp. 246–248

'אגדת אסתר', שאינה אלא מדרש הגדול לאסתר.²³ כפי שנראה להלן (בסימן ה), מסתבר שבפסיקתא דרב כהנא, מדרש שעריכתו נחשבת מוקדמת, מובאת הדרשה בהקשר משני בלבד. מניח אני, שבעל אגדת אסתר ליקט כאן ממדרש עתיק לאסתר, שלא הגיע אלינו. חלקה הראשון של הדרשה (שאינו בפסיקתא דרב כהנא), לפני המשל, מובא אף במדרש פנים אחרים נוסח ב, שהוא מדרש קדום במקורו,²⁴ וכאן דומה שהוא כולל גם מלים בארמית היהודית של ארץ-ישראל:²⁵

'ותלקח אסתר' וגו' [בחדש העשירי...] (אס' ב, טז) — כולהו לא נכתב עליהו (אלא)²⁶ אימתי היו נכנסות ולא אימתי היו יוצאות,²⁷ ואסתר נכתב עליה זמן, חדש²⁸ ושנים כמה למלך. לכך נאמר 'ותלקח אסתר' וגו'...²⁹

גם אם יטען הטוען, שלא לקח בעל אגדת אסתר את המשל שבהמשך הדרשה ממדרש קדום לאסתר אלא ממקור אחר, כגון פסיקתא דרב כהנא, ברי, שהדרשן עצמו אמר אותו מתחילה בדרשה על אסתר, ולצרכים שלנו די בכך. וכן הוא באגדת אסתר:

'ותלקח אסתר אל המלך וגו' בחדש העשירי' (אס' ב, טז) — כל הנשים לא

23 ראה א' סגל, 'מסורת הנוסח של כתב-יד אוניברסיטת קולומביה למסכת מגילה', תרכ"ב נג (תשמ"ד), עמ' 43 והספרות שצוינה שם בהערה 5. (כפי שהעיר לי פרופ' מ"ב לרנר, חזר בו רמ"מ כשר, במהדורה השנייה של ספרו 'הרמב"ם והמכילתא דרשב"י', ירושלים תש"ס, מן ההסתייגות שבמהדורה הראשונה, ניו יורק תש"ד, עמ' יז, שציין לה סגל.) והשווה ח' גרינברג, 'המדרש התימני למגילת אסתר ("אגדת אסתר") ויחסו למקורותיו העיקריים ולמדרש הגדול', עבודת גמר, אוניברסיטת תל-אביב תשמ"ד.

24 ואולי משם לקח בעל אגדת אסתר.

25 למעשה רק שתי מלים — כולהו, עליהו; ושמה יש לחפש הסבר אחר לצורות הללו. אפשר שהסופרים הגיהו כולהו, במקום העברית כולהו (=כולן), תופעה המצויה אף במקומות אחרים (ראה: א"ש רוזנטל, 'לשונות סופרים', יובל שי — ספר יובל ל"ש" עגנון, רמת-גן תשי"ח, עמ' 323–324; והשווה: ש' נאה, 'שתי סוגיות נדרשות בלשון חז"ל', מחקרי תלמוד, ב'נספר זכרון לא"ש רוזנטל], ירושלים תשנ"ג, עמ' 374–375), ובעקבותיה אף הגיהו עליהו <עליהו.

26 התיבה מיותרת (והשווה במקבילות המובאות להלן מאגדת אסתר ומילקוט שמעוני רמז תתרג), ואולי צריך להיות לא.

27 אלא כותב בהן סתם (פס' יד) 'בערב היא באה ובקבר היא שבה'. המציאות המשפטית-החברתית של עניין ה'יצאיה' תידון להלן בסימן ז.

28 בקטע מאגדת אסתר המובא בסמוך להלן: 'חדש זומן'. אבל לפי שתי הגרסות אין ב'זמן' שבאסתר ב, טז אלא ה'חודש': 'בחדש העשירי הוא חדש טבת'. מסתבר, שיש הרחבה בנוסח. 'זמן ושנים כמה למלך' דומה ללשון ההלכה הנ"ל מן המעשים לבני ארץ-ישראל 'איפטיאה זומן' (בסדר הפוך בהתאם לפסוק), ונוספה אחת הלשונות כאן כביאור.

29 'מדרש פנים אחרים נוסח ב' לאסתר ב, טז, מהדורת בובר, ספרי דאגדתא על מגלת אסתר, וילנה תרמ"ז, לג ע"א. על מדרש זה ראה י"ט ל' צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית,³ נערך והושלם על ידי ח' אלבק, ירושלים תשל"ד, עמ' 424–425; צ"מ רבינוביץ, גנזי מדרש, תל-אביב תשל"ז, עמ' 171 ואילך.

נכתב עליהן אימתי היו נכנסות ולא אימתי היו יוצאות, ואסתר נכתב עליה חדש וזמן³⁰ וכמה שנים למלך.

אמר ר' יצחק: ³¹ למלך שנשא נשים הרבה, ולא כתב להן לא גמיקין³² ולא איפטיא; וכיון שנשא בת טובים וכתב גניסין,³³ כתב לה גמיקין וכתב לה איפטיא. כלל³⁴ הנשים שנשא אחשורוש לא כתב להן לא גמיקין ולא איפטיא; וכיון שנשא אסתר, שהיא בת טובים וכתב גניסין,³⁵ כתב לה גמיקין וכתב לה איפטיא. כתב לה גמיקין — 'בחדש העשירי הוא חדש טבת' (שם); וכתב לה איפטיא — 'בשנת שבע למלכותו' (שם).³⁶

התקבולת בין המשל והנמשל נראית טבעית כאן, והם משתלבים יפה ליחידה אחת. אולם הביטוי 'כתב לה גמיקין וכתב לה איפטיא' (לצורתיו השונות) דורש ביאור. דומה, שהעיקר במשל ובנמשל הוא הגמיקין (הכתובה) בלבד, ואילו האיפטיה מיותרת. ואמנם נדחקו המפרשים דחקים גדולים בפירוש איפטיה בדרשה זו ובמקבילותיה.³⁷ לכאורה אפשר היה לשחזר משל (ונמשל) ראשוני בלעדית (ואכן

30 ראה לעיל, הערה 28.

31 הוא כנראה ר' יצחק נפחא, אמורא ארץ-ישראלי בן הדור השלישי. בדרשה שבפסיקתא דרב כהנא המובאת להלן בסימן ה, נאמרת הדרשה מפי ר' לוי בשם ר' חמא בר' חנינא; עיין בהערה לשם. בילקוט שמעוני לאסתר, רמז תתרג, היא מובאת בסתם.

32 גמיקין = כתובה; ראה שפרבר, מילון, עמ' 74–75.

33 היינו מיוחסת. ייתכן ש'בת טובים' נוספה כתוספת ביאור, וכן 'בת אבות' שבמדרש תנחומא לבמדבר א, ב, המובא להלן בסימן ו (אלא ששם הושמטה 'ובת גניסין'), אם כי לשונות כפולות כאלה רגילות במדרש (ושמא נוספו באופן שיטתי בשעת עיבוד המדרשים). וראה להלן הערה 38 בנוסח שמובא מן הערוך, ערך 'גמס' (ערוך השלם, ב, עמ' שיא; וראה שם הערה 7), ושם חסרה 'בת טובים'.

34 לפי הסגנון הרגיל במשלים היה צריך להיות כאן [כך] כל וכו'; ראה ש' אברמסון, 'אף כך, אף כן (כאן), בלשון חז"ל', סיני פד (תשל"ט), עמ' רכח–רלז. וכן הוא (כך מכל וכו') במקבילה שבפסיקתא דרב כהנא המובאת להלן בסימן ה, וכן (כך כל וכו') בילקוט שמעוני לפרשת בא, רמז קצ.

35 כמו שכתוב 'אסתר בת אביחיל דוד מרדכי' (אס"ב, טו).

36 אגדת אסתר, מהדורת ש' בובר, וילנא תרפ"ה, יא ע"ב–יב ע"א.

37 בד"ו של ילקוט שמעוני לשמות, פרשת בא, רמז קצ: (גמיקין בלשון יון מהר [השווה בערוך השלם, ב, עמ' שיא, ובתיקון בכרך י, עמ' קכז]) איפטיא בלשון יון מתן. בפסיקתא דרב כהנא, מהדורת בובר, פרשת החורש, נב ע"ב, הערה קעט, הסביר המהדיר, שפירושו זה שגוי; השווה ילקוט שמעוני, מהדורת א' הימן ו' שילוני, 'ירושלים תשל"ז, עמ' 122 הערה לשורה 22. ההשערה הדחוקה מופיעה מחדש אצל שפרבר, מילון, עמ' 42 (בסוף הערך כהשערה חלופית, ובלא ציון הספרות הנ"ל). מ"מ כשר (תורה שלמה לבמדבר יב, ב, סימן לט) מביא את לשון המקבילה שבת"ב (ראה להלן סימן ה) בתוספת ביאור משלו: 'זלא היה כותב להם לא גמיסקין [שטר נישואין כתובה] ולא איפטייה [שררה ושלטון]' — וטעה בהבנת הערת מוספיה בערוך השלם,

הנוסח המשוחרז דלהלן מתאשר על ידי נוסח הערוך; ראה בהערה):

למלך שנשא נשים הרבה, ולא כתב להן גמיקין; וכיון שנשא בת גניסין, כתב לה גמיקין.³⁸
(כך כל הנשים שנשא אחשוורוש, לא כתב להן גמיקין; וכיון שנשא אסתר, שהיא בת טובים ובת גניסין, כתב לה גמיקין.)

אולם מסתבר, שהסיפא של פסוק טז ('בשנת שבע למלכותו') הוא שחייב את תוספת האיפטיה. דרישת רישא דקרא, 'בחדש העשירי הוא חדש טבת', כ'זמן' שבכתובה מסתייעת על ידי דרישת הסיפא, 'בשנת שבע למלכותו', שהיא האיפטיה. הדרשן הכיר בוודאי את הנוסח הכפול של זמן ואיפטיה שרגילים היו לכתוב בתאריך הכתובה, ובלא שני היסודות הללו ספק אם היה דורש, שיש כאן נוסח כתובה. אפשר, אם כן, שעלינו להבין 'כתב לה גמיקין וכתב לה איפטיא' (שבנמשל) כאילו אמר: כתב לה גמיקין, שהרי כתב לה איפטיא. ושמא ניתן לראות מעין רמז להסבר זה בגרסה היחידאית שבכ"י כרמולי למקבילה בפסיקתא דרב כהנא (מהדורת מנדלבוים, עמ' 101): 'כתב... איפטייה פי' כתב לה גמיקין'.³⁹
נראה, שהמשל על נשים שלא זכו בנישואיהן לכתובה ואישה מיוחסת שזכתה לה

המובאת לעיל בראש המאמר. שפרבר (שם, עמ' 42 [בפנים הערך], 74) מתרגם 'ולא כתב להן... איפטיא' (marriages) והוא על פי ההגדרה השלישית שלו לאיפטיה (שם, עמ' 41): 'significant date : from which an era is reckoned'. שום פירוש מן הפירושים הללו אינו מתאים לפסוק המובא כראיה לכתבת האיפטיה, 'בשנת שבע למלכותו' (אס' ב, טז).

38 לאחר ששחזרתי כך מדעתי (כלי איפטיה ובהשמטת בת טובים על פי השערת הנ"ל, שהיא תוספת ביאור), ראיתי את הנוסח למקבילה שבפסיקתא דרב כהנא, פרשת החדש (מהדורת מנדלבוים, עמ' 101), שבערוך, ערך 'גמס' (ערוך השלם, ב, עמ' שיא): 'למלך שנשא נשים הרבה, ולא כתב להן גמיקין; כיון שנשא אשה בת גינוסים, כתב לה גמיקין'. (וכן בכ"י ע לפסיקתא דרב כהנא שם ליתא 'ולא איפטיה' ברישא; והשווה שם כ"י ק.).

39 בשני עדי נוסח נוספים הוקדמה האיפטיה לגמיקין: כ"י א של פסיקתא דרב כהנא, שם (עמ' 101): 'כתב לה איפטיא וכתב לה גמיקין'; וילקוט שמעוני לאסתר ב, טז, רמז תתרג: 'לא כתב להם לא אפטיא ולא גמיקין'. ועיין זקס, איפטיה, עמ' 117-118. למען הזהירות אני מציינ אפשרות אחרת בקשר לאיפטיה בדרשה זו, והיא, שהמשל נאמר תחילה לא כפירוש לאסתר ב, טז אלא כפירוש לשמות יב, ב ('החדש הזה לכם' וכו'), כפי שאמנם הוא מופיע במקבילות שיידונו להלן, ושם עניינו האיפטיה בלבד, ולא הגמיקין. אלא שאם כן, אין המשל מתאים כראוי לנמשל, והלימוד מאסתר ולמעשה כל מוטיב הנישואין מיותרים. והביאור שבפנים עדיף בעיניי. אך לאור עֵד הנוסח שבערוך (ערוך השלם, ב, עמ' שיא), המובא לעיל, שחסר בו וכתב לה איפטיה, ניתן לשער בכיוון אחר: הדרשן הראשון דרש את אסתר ב, טז כנוסח תאריך הכתובה בלי להזכיר וכתב לה איפטיה (ורמז כלשהו לכך בתנודת המלים הללו בגרסות ההן). מסו' ערוך קדום הוא שהוסיפן כביאור (בפסיקתא דרב כהנא?), והן נכנסו כבר למקבילות; וצריך עיון.

לקוח אף הוא מן המציאות של הסביבה. נישואין בלא שטר ידועים מן הפפירוסים היווניים ממצרים. ההקפדה לכתוב שטר נישואין משקפת בעיקר רמה חברתית גבוהה. כאשר נשא אדם אישה מיוחסת, כתב לה שטר נישואין, וזאת לכבודה וכדי לפרסם את נישואיה ברבים.⁴⁰

ה. עיבוד הדרשה והתאמתה לשמות יב, ב

בשני גלגולים שונים הועבר המשל לשרת נמשל אחר: לא נישואי אסתר לאחשורוש, אלא יחס הקב"ה לישראל. בדרך האחת מתקשר המשל למדרש על שמות יב, ב, 'החדש הזה לכם ראש חדשים' וכו'. כך בפסיקתא דרב כהנא, פסקה ה ('החדש', מהדורת מנדלבוים, עמ' 100–101, סימן יא):⁴¹

ר' לוי בשם ר' חמא בר' חנינא⁴² אמ': למלך שנשא נשים הרבה, ולא כתב להן לא גמיקן ולא איפטייה; וכיון שנשא אשה בת טובים ובת גנסין, כתב לה גמיקן וכתב לה איפטייה. כך מכל נשים שנשא אחשורוש, לא כתב להן לא גמיקן ולא איפטייה; וכיון שנשא אסתר, בת טובים ובת גנסין, כתב לה גמיקן וכתב לה איפטייה. כתב לה גמיקן — בחדש העשירי הוא חודש טבת (אס' ב, טז); וכתב לה איפטיה — 'בשנת שבע למלכותו' (שם).

הקשר ל'החדש הזה לכם' לא פורש כאן, ואי אתה יודע מה עושה משל זה שעל אסתר ב, טז (שהוא שווה למצוי באגדת אסתר) במקומו; ומכאן ראייה, לדעתי, שהוא הועבר

40 על הבחנה זו (על פי דברי י' מודווייבסקי — שנדפסו אצל שפרבר, עמ' 210) ועל קשרה לדרשה המקבילה בפסיקתא דרב כהנא ראה ר' קצוף במאמר ביקורת על שפרבר, מילון, בתוך: דיני ישראל יג-יד (תשמ"ו-תשמ"ח), עמ' שלב-שלג. וראה להלן סימן ז, על 'לא כתב עליהן אימתי היו יוצאות'.

41 לפניו היה מדרשו של ר' יהושע בן לוי 'היו מונים איפטיא לפדיון בני' וכו', שהועתק כנראה מפסקה יא 'החדש השלישי' (מהדורת מנדלבוים, עמ' 211 הנ"ל), ושם, כאמור הוא נמסר בשם ר' לוי בשם ר' שמואל בן חלפותה. למקבילות שצוינו שם יש להוסיף את אגדת אסתר ואת ערוך השלם, ב, עמ' שיא, הנ"ל.

42 ר' חמא בר' חנינא (כר' יצחק באגדת אסתר) הוא אמורא ארץ-ישראלי בן הדור השלישי. אולם מזור קצת, שר' חמא ידרוש גם 'למלך שהוא משיא את בתו, ואמ', היו מונין איפטיא לנישואי בתי' (פסיקתא דרב כהנא, עמ' 211) וגם 'למלך שנשא נשים הרבה ולא כתב להן לא גמיקן ולא איפטייה' וכו'. לא מן הנמנע, לדעתי, שבשלב קדום של עריכת פסיקתא דרב כהנא הובאה גם כאן (פסקה ה 'החדש', עמ' 101) הדרשה של ר' חמא בר' חנינא במלך שהוא משיא את בתו (אחרי מדרשו של ריב"ל הנ"ל), ודילג המעתיק מ'מלך שהוא משיא' ל'מלך שנשא'; ואם כן, הרי הייחוס לר' חמא בר' חנינא יהיה משני. אבל אין זאת אלא השערה בעלמא. וראה להלן על התנחומא.

ממקום אחר. קביעתו על שמות יב, ב מובנת רק לפי התוספת לדרשה המופיעה בילקוט שמעוני, בא, רמז קצ (מהדורת הימן-שילוני, עמ' 122):⁴³

כך אמר הק': כיון שבראתי את עולמי היו אומו' העול' אומ',⁴⁴ לא נתתי להם לא חדש ולא שבת;⁴⁵ וכיון שעמדו⁴⁶ ישר', נתתי להם ראשי חדשים ועבור שנים — לכך נאמ' 'החדש הזה לכם'.

אם לא נאמר, שקטע זה (או כיוצא בו), המשמש מעבָר בין המשל והדרשה לאסתר ב, טז לבין 'החדש הזה לכם', הושמט במקרה מטופס מקורי(?) של פסיקתא דרב כהנא שממנו הועתקו עדי הנוסח ששרדו, דומה, שעלינו להניח, שנשמטו שם עקבותיה של עריכה קמאית: המשל על אסתר הועתק כדי להסב אותו כדרשה ל'החדש הזה לכם', אולם טרם נשלמה מלאכת העריכה.⁴⁷

הסיפא הנ"ל מופיע במקבילה בתנחומא בובר; אלא שכאן כבר הושמטה הפסקה המקורית בעניין אסתר, שלא הייתה לה כל משמעות בהקשר החדש של 'החדש הזה

43 מ' איש שלום (מדרש פסיקתא רבתי, וינה תר"ם, החודש, עו ע"ב) השלים מדעתו כך במקבילה (שם) על פי הילקוט.

44 צריך להיות עומ' (עומדין, עומדות), כפי שהעיר אל נכון איש שלום, מדרש פסיקתא רבתי, עו ע"ב, הערה קיא. ראה להלן הערות 46, 56 (בפנים), 80.

45 בהמשך כאן 'ראשי חדשים ועבור שנים', ולא נזכרו שבתות. ראה בהערותיי על ת"ב המובא בסמוך; ועל פי הכתוב שם צריך להיות כאן שנה במקום שבת.

46 היינו, נהיו לעם. השווה להלן במובאה מת"ה, בא יא, עמ' 48, ובת"ב שם, סימן יב (וכן במקבילה בפסיקתא דרב כהנא [סימן יג במהדורת מנדלבוים, עמ' 102]): 'כיון שעמד בנו על פרקו... כיון שעמד ישראל'. (בפסיקתא דרב כהנא ובירוש' ר"ה א, ג [נו ע"ב] ועוד חסר 'על פרקו', ואיתא בשמות רבה טו, ל.) [וראה עכשיו בכתב-היד לירושלמי שם אצל זוסמן, שרי"ר, עמ' 39, שורות 11 ואילך: 'משנברא העולם ועד שעמד משה... כיון שעמד משה מסר להם סוד העיבור, שני החודש הזה לכם ראש חדשים, לכם ראש חדשים, עד כאן היה שלי, מעכשיו יהא לכם מסור'.] על הביטוי עמד (על פרקו — השווה במשמעות אחרת 'תעמד על הפרק' בעובדיה א, יד) ראה פרידמן, נישואין בא"א, עמ' 222 והערה 13. ואפשר להביא עוד דוגמות מספרות המדרש, כגון שמ"ר ל, ט, 'משעמדו בניו על פרקו'. והשווה יבמות פט ע"ב, 'משתעמדו בקומתה'. ואצל ב"מ לרין, 'מעשים לבני ארץ ישראל', תרביץ א, א (תר"ץ), עמ' 91, 'עד שיעמיד חיתום והוא בן שמונה עשרה שנה או בן עשרים, וצ"ל 'עד שיעמוד היתום' וכו' (היתום תוקן כבר בידי לרין שם).

47 הדרשה שבילקוט שמעוני כאן משקפת את השלב העוקב בעריכה, והיא מעין נוסח-ביניים בין החומר הקמאי שבפסיקתא דרב כהנא לבין הדרשה בעיבודה המתקדם שבת"ב, המובא בסמוך — שהרי כלולים בה גם הנמשל העוסק בנישואי אסתר שבראשון וגם התוספת המקשרת את הדרשה ל'החדש הזה לכם' שבאחרון; ולא ברור לי, אם כן, איזה מקור שימש פה את בעל הילקוט. בילקוט שמעוני לאסתר ב, טז, רמז תתרגג הנ"ל, לשון קצרה יותר בגוף הדרשה ובתוספת המקשרת היא: '... כיון שנשא אשה אחת בת טובים ובת גנוסין, כתב לה; וכן ישראל, "החדש הזה לכם ראש חדשים"'. (ועיין גם בנוסח הערוך שהובא לעיל.)

לכם'.⁴⁸ נוסף על כך עבר המשל עיבוד והתאמה למקומו החדש על ידי הוספת עניינות 'חדש ועיבור שנים' (על שבת ראה בהערות לטקסט) לתוכו (ת"ב, בא יא, עמ' 48):⁴⁹

ר' יהודה ברי⁵⁰ שמעון אומר: מה 'החדש הזה [לכם]⁵¹? למה הדבר דומה? למלך שהיה נוטל נשים⁵² הרבה, ולא היה כותב להם אגמיקסין⁵³ ולא איפטייה <ולא חדש ולא שנה>;⁵⁴ ראה אחת בת טובים ובת גינוסים, וכתב לה אגמיקסין ואיפטיה <וחדש> <ושבת>⁵⁵ ועיבור שנים.
כך אמר הקב"ה: כיון שבראתי את עולמי היא אומות העולם עומדים, ⁵⁶ לא

48 נוסח כזה של הדרשה — מקוצר (עדיין) בסופו — שימש את בעל ילקוט שמעוני לאסתר ב, טז, רמז תתנג; אלא ששם נשמר הרישא שבאגדת אסתר (מדרש פנים אחרים, נוסח ב): 'בכלם לא נכתב אימתי ונכנסות ואימתי יוצאות. משל למלך שנשא נשים הרבה, לא כתב להם לא אפטיא ולא גמיקון; כיון שנשא אשה אחת בת טובים ובת גנוסין, כתב לה. וכן ישראל, "החדש הזה לכם ראש חדשים"'. והשווה גם את נוסח הערוך הנ"ל.

49 שינויי עריכה אלו מובנים כפועל יוצא מסמיכת המשל לשמות יב, ב. בוכר (שם, הערה צו) רואה השתלשלות אחרת: 'כך אמר הקב"ה, זה נשמט בפסיקתא... ונמצא שם הוספה כך מכל נשים [שנשא אחשוורוש וכו'] אשר אין לה ענין כלל שמה'. לדידי, איפכא מסתברא: כיוון שאין ליכך מכל נשים שנשא אחשוורוש וכו' עניין בפסיקתא כלל, אין כל טעם לומר, שהוסיפו מאן דהו. יש להניח, אם כן, שהוא נמצא שם רק מפני שהיה חלק אינטגרלי של הדרשה על אסתר, שהועברה לשם.

50 כך צריך להיות (או ב"ר); ראה הערה צב אצל בוכר (ובפנים שם בן).

51 כך צריך להשלים.

52 היינו נושא נשים, כמו בפסיקתא דרב כהנא המקבילה; ראה מ"ע פרידמן, 'על מוקדם ומאוחר בלשון בספרות חז"ל', סידרא א (תשמ"ה), עמ' 65–66. להלן בסימן ו נביא מת"ב, במדבר ה 'שנשא אשה... ביקש ליטול אותה'; ומדרש הגדול לבמדבר, עמ' ב, גרס שם 'שנשא אשה'.

53 וכן הוא בכמה כתבי־יד נוספים, שצוינו אצל בוכר, שם, הערה צג. בוכר מתקן לא גמיקסין על פי המקבילות. אולם דומה שאין צריך לתקן, כי אפשר שזו אל"ף קדימה. וגם אם גורסים לא במקום האל"ף שבראש התיבה, אפשר לראות בגמיקסין גרסה מקורית (כתבי־יד שני של אוקספורד, שצוינו אצל בוכר שם, גורס לא קמיקסין), והסמ"ך, שנכנסה לפני הקו"ף של גמיקון היווני (= שטר נישואין) ועשתהו גמיקסון (שפרבר, מילון, עמ' 75), נכנסה כאן אחריה (מקור זה והגרסות שבו לא צוינו אצל שפרבר, וכן לא צוין אצל מנדלברום).

54 כן הוא (שנה) בכמה כתבי־יד; ראה בוכר, הערה צה (ובפנים שם שבת, עיין להלן בסמוך במדרש; ולהסבר הגרסה ראה מה שכתבתי להלן בסמוך, ד"ה 'צירוף המוטיב' ובהערה 58). כפי שנסביר להלן, המלים המוקפות נוספו בידי עורך המדרש (או מעבדו). כיוון שצירוף חדש ושנה לאפטיה אינו אלא פועל יוצא של עיבוד ספרותי מלאכותי, ברור, שאין ללמוד כלום על סדר כתיבת האיפטיה והזמן בכתובה מן הפסקה הזאת, כפי שבטעות שיערתי מקודם (פרידמן, הכתובה מאנטינואופוליס, עמ' 24). יש כאן דוגמה לשיבושים העלולים לצמוח מדיוקים על פי מובאה מקוטעת בלא ניתוח ספרותי של המקור.

55 תיבה זו היא תוספת משנית; ראה בדבריי להלן הערה 58.

56 ראה לעיל הערה 44.

נתתי להם לא חדש >ולא שבת⁵⁷ ולא עיבור שנים; וכיון שעמדו ישראל, נתתי להם ראשי חדשים ועיבור שנים, לכך נאמר 'החדש הזה'.

צירוף המוטיב של נישואי האישה המיוחסת למלך למוטיב של הענקת חשבון ראשי חודשים ועיבור שנים (על שבת ראה בהערה)⁵⁸ לישראל כאשר נהיו לעם ('עמדו') נראה מלאכותי ומיותר. על פי דרכנו ניתן להסיק, שהורכבו כאן שני מקורות שונים. את דרשתו המקורית של ר' יהודה בר' שמעון אפשר לשחזר כך:

ר' יהודה בר' שמעון אומר: מה 'החדש הזה לכם'? אמר הקב"ה: ⁵⁹ כיון שבראתי את עולמי היו אומות העולם עומדים, לא נתתי להם לא חדש ולא עיבור שנים; ⁶⁰ וכיון שעמדו ישראל, נתתי להם ראשי חדשים ועיבור שנים. לכך נאמר 'החדש הזה לכם'.

שני המקורות לא צורפו צירוף מקרי בשעת ההעתקה או כיוצא בזה, אלא עברו עיבוד ספרותי ושולבו האחד לתוך השני במלאכת מחשבת. עורך המדרש הרכיב לתוך הדרשה של ר' יהודה בר' שמעון את המשל של ר' יצחק/ ר' לוי בשם ר' חמא בר' חנינא על נישואי האישה המיוחסת. הוא התאים אותו, כאמור, על ידי השמטת

57 ולא שבת היא תוספת משנית; ראה בדבריי להלן כנ"ל.

58 מן הכתוב 'וכיון שעמדו ישראל נתתי להם ראשי חדשים ועיבור שנים' אתה לומד, שהעיקר בדרשה זו הוא חישוב הלוח שניתן רק לישראל (ועיבור שנים) היא הרחבה פשוטה של 'נתתי להם ראשי חדשים', הנדרש מן 'החדש הזה לכם'. ויש להשוות את דברי ר' יהושע בן לוי בדרשה הבאה בת"כ, בא יב (והשווה במקבילות): '... כך הקב"ה היה מקדש חדשים ומעבר שנים. כיון שעמדו ישראל, אמר להם: עד עכשיו חשבונן של חדשים ושל שנים בידי, מכאן ואילך הרי הן מסורין לכם, שנאמר "החודש הזה לכם"'. ומכאן יש להסיק, ששבת המופיעה בקטע שלנו בשלושה מקומות (לפי כמה כתבי־יד; ראה בהערה דלעיל) שורבכה בעיבוד מאוחר יותר, ואין היא שייכת פה.

אולם יש לציין, שעצם החלוקה לשבעת ימי השבוע אפשר שבאה לעולם מן הלוח של ישראל, והיא תלויה בשמירת השבת. השימוש בשבוע של שבעה ימים לפי שמות כוכבי הלכת התפשט באימפריה הרומית סמוך לתחילת הספירה הנוצרית, וציון היום בשבוע לפי כוכבי הלכת מתחיל להופיע שם בניסוחי תאריכים בתחילת המאה השלישית. לא ברור, אם יש זיקה בין הלוח הרומי והלוח של ישראל כפרט זה. ראה טיגיי, השבוע, עמ' 112*–119*–120*.

59 חיבת כך שבת"כ כאן ('כך אמר הקב"ה') – המתאימה, כאמור, לפתיחת הנמשל – שרדה, כנראה, מן הנמשל שבדרשה העוסקת בנישואי אסתר. (אולם אפשר לומר, שבדברי ר' יהודה בר' שמעון המקוריים בא כאן משל אחר, שהושמע בעיבוד. כהשערה בעלמא אפשר לשחזר משל כזה מעין כך: למלך שהיו לו בנים לא הגונים, והיה לו אורלוגין. כיון שהיו עומדים, לא נתן להם את אורלוגין שלו; וכיון שעמד בן אחד שהיה הגון, נתן לו אורלוגין שלו [השווה דברי ריב"ל הגי' בפסיקתא דרב כהנא, מהדורת מגדלבוים, עמ' 102, ובמקבילות].)

60 על שבת ראה בהערה 58 לעיל. וראה עכשיו אצל זוסמן, שרי"ד, עמ' 39, שורות 11 ואילך (לעיל הערה 46).

הנמשל המקורי, שעניינו נישואי אסתר, ועל ידי הוספת המלים 'ולא חדש ולא שנה' ו'חדש ועיבור שנים' למשל.⁶¹
 איזה קשר ראה עורך המדרש בין שני המקורות הללו שאפשר לו לשלבם יחד? אולי הוא פירש 'כתב לה איפטיה' כאילו רצה לומר 'כתב לתת לה איפטיה'. ואת זאת ניתן היה להבין מעין 'נתן לה חשבון התאריך'. מכאן קרובה הדרך לאסוציאציה עם הדרשה של 'החדש הזה לכם'.⁶²

ו. עיבוד הדרשה והתאמתה לבמדבר א, א—ב

בגלגולו השני הוסמך המשל שעל נישואי האישה המיוחסת לדרשה על במדבר א, א—ב, והוא מופיע בשינויים קלים בפתיחתא החמישית לסדר הראשון של פרשת במדבר במהדורות השונות של מדרשי תנחומא: ת"ב, ת"ה ובמ"ר (א, ה).⁶³
 מסדר הפתיחתא שילב שלושה או ארבעה יסודות שונים: (א) המשל הנ"ל של ר' יצחק/ ר' לוי בשם ר' חמא בר' חנינא על כתיבת כתובה — עם נוסח האיפטיה שבה — לכלה מיוחסת; (ב) הדרשה הנ"ל של ר' יהודה בר' שמעון ('כיון שבראתי את עולמי... וכיון שעמדו ישראל' וכו') [שני היסודות הללו משולבים היטב, ועמידת ישראל' משולה לנישואי ישראל לקב"ה];⁶⁴ (ג) דרשה על במדבר א, א, המפרשת את

61 המלים הללו מטרבלות את המשל, ונוח היה לומר, שהן נוספו בשעת עיבוד משני מאוחר יותר. אולם על פי שתיקתו של בובר בהערותיו יש להסיק, שהן נמצאות בכל כתבי-היד שהוא השתמש בהם.

62 ראה לעיל סימן ד, ד"ה 'התקבולת בין המשל והנמשל' ובהערה שם על הקשיים בהבנת איפטיה במדרש ועל הפירושים הרחוקים שהוצעו לה.

63 על שימוש של בעל מדרש במ"ר חלק א במדרש תנחומא ראה מאק, מדרש במ"ר, עמ' 61 ואילך (ושם, עמ' 67, על היחס בין פרשה א בבמ"ר לת"ב כתב-יד ר). על חומר בכתבי-היד לפרשה א, פסקה ה, שאינו בדפוס ראה שם, עמ' 259, 315; והשווה הנ"ל, 'עיצוב של פרשה מן המדרש בידי מדפיסי קושטא בשנת רע"ב', פעמים 52 (תשנ"ב), עמ' 37–46 (ושם, עמ' 42, על יחס כתבי-היד של פרשה א, פסקה ה, לדפוס). הדרשה שבפרשה א, פסקה ה, מובאת מ'במדבר סיני רבה' בילקוט המכירי לתהלים קמו, ל, מהדורת בובר, עמ' 288–289. קטע מן הדרשה הזאת של תנחומא מובא בשם 'למדנו בריש וידבר ה' אל משה במדבר סיני' בערוך ערך 'אפרכיא' (ערוך השלם, א, עמ' רמ); ראה להלן בהערה 74. הדרשה באה גם במדרש הגדול לבמדבר, מהדורת צ"מ רבינוביץ⁴. ירושלים תשמ"ג, עמ' ב—ג; ואף על פי שהוא עיבוד מאוחר, נשמרו בו כמה גרסות מקוריות.

64 על פי עניינו היה צירוף זה מתאים יותר כדרשה על שמות יט, א ('בחדש השלישי לצאת בני ישראל מארץ מצרים באו מדבר סיני'), כשמתן תורה במדבר סיני נדרש לנישואי ישראל לקב"ה (ראה לעיל סימן ה, בדרשה של ר' חמא בר' חנינא מפסיקתא דרב כהנא, מהדורת מנדלבוים, עמ' 211; ולהלן הערה 71; והשווה מדרש הגדול לבמדבר, עמ' ג). אני משער, שהוא צורף כדרשה לבמדבר א, א בגלל התאמתו של הפסוק ההוא לנוסח הכתובה (ראה להלן).

'המניין' שם ('לצאתם מארץ מצרים') כקביעת איפטיה חדשה, הבאה לפרסם את האירוע, כלשון המדרש דלהלן בסוף סעיף 3 לפי ת"ה, 'הרי נכתבה איפטיא שלהן' (ואולם ייתכן שאין זה אלא פיתוח של מוטיב נישואי האישה המיוחסת, שנכתבה לה כתובה עם איפטיה); ⁶⁵ (ד) דרשה על במדבר א, ב: 'שאו את ראש' וכו' — נתתי להם 'תלוי ראש' (גאווה וכבוד). מלאכת העריכה נעשתה בצורה מתוחכמת: היסודות השונים שולבו זה לתוך זה, עד שנעשו דרשה אנונימית מורכבת וארוכה; מן הסתם לא יתקשה הקורא לזהות את מרכיביה השונים. ת"ב, במדבר, פתיחתא ה, עמ' 7-6⁶⁶

1. ד"א וידבר ה' אל משה במדבר סיני' וגו' [באהל מועד באחד לחדש השני בשנה השנית לצאתם מארץ מצרים לאמר. שאו את ראש...] (במ' א, א-ב).⁶⁷

ד'נהו] ש'אמר] ה'נכתוב] 'לא עשה כן לכל גוי' (תה' קמז, כ), וכן וירם קרן לעמו תהלה לכל חסידי' (שם קמח, יד).⁶⁸

2. משל למלך שנשא אשה⁶⁹ ראשונה ולא כתב לה כתובה, גירשה ולא כתב לה גט. כך לשניה ולשלישית היה עושה, ולא היה כותב להן לא כתובה ולא גט. לא עשה אלא⁷⁰ ראה ענייה אחת, יתומה, בת אבות, ביקש ליטול אותה.

65 בפתיחתא הראשונה לסדר במדבר נדרש כמו כן: כאשר הביא הקב"ה פורענות על ישראל, לא פרסמה; אבל כשבא לגדלם, הוא מפרסם באיזה יום וכו'. (כדפוס במ"ר ובכמה מעדי הנוסח של ת"ב חסרה שם הפסקה 'באיזה יום?' 'באחד לחדש'; 'באיזה מקום?' 'במדבר סיני'; 'באיזה חדר?' 'בחדש השני'; 'באיזה שנה, 'בשנה השנית'; 'באיזו איפטיא...'; 'ראה מאק, מדרש במ"ר, עמ' 67.) שלא כדרשה על נוסח הכתובה שלפנינו שם אין לאיפטיה כל תפקיד מלבד היותה חלק מן התאריך; ודומה שמכאן ראייה, שדרשה זו בפתיחתא א היא משנית. ראה גולדברג, הפתיחות, עמ' 88 (ושם הערה 4), 91.

66 על מבנה הפתיחתא הזאת ראה גולדברג, הפתיחות, עמ' 89-90. כדי להקל על ההפניות חילקתי את הדרשה לארבעה סעיפים, ומספרתי אותם 1-4.

67 'וגו' (החסר בכמ"ר ובת"ה) מתייחסת — כפי שהשלמתי — גם לפסוק ב, 'שאו את ראש' וכו'. כאמור, המשל — המעובד כאן כדרשה על במדבר א, א — הונכס לתוך דרשה מקורית על במדבר א, ב. לפי גולדברג (שם) מתחילה פתיחתא ה בפסוקי הפתיחה דלהלן מתהלים. אולם היא נפתחת בפסוק הסדר גם בת"ה וגם בכמ"ר (בכמ"ר אין פסוק הסדר בסוף פתיחתא ד, ואולי נשמט שם מפני הדומות).

68 ראה בהערה הקודמת. וכן וירם וכו' גם בכמ"ר (ובילקוט המכירי); ובילקוט שמעוני לפרשת במדבר, רמז תרפג (תרפד), מהדורת הימן-שילוני, עמ' 4, וכת' וירם. בת"ה חסר כאן הציטוט מתהלים קמח, יד.

69 בילקוט המכירי שנטל אשה; ולהלן כאן: 'ביקש ליטול אותה'. ראה לעיל הערה 52.

70 כשם שנוכחתי לדעת מבדיקת המאגר הממוחשב של מדרשי האגדה בפריקט השו"ת באוניברסיטת בריאלין, לשון קישור מוזר זה, לא עשה אלא (או: ולא עשה אלא, וברבים: [ו]לא

אמר לשושבינו: ⁷¹ זו אני רוצא לישא, ואיני נוהג בה כבראשונות; זו בת אבות היא, צנועה היא במעשיה וכשרה, ⁷² אכתוב לה כתובה: 'כאיזה שבוע באיזה שנה באיזה חדש בכמה בחדש' ⁷³ באיזה (איפרכיא) [איפטיא] ⁷⁴ — כשם

עשו אלא), מצוי בעשרות מקומות במדרשים המאוחרים, ולא בהם בלבד אלא לעתים אף במדרשים הקדומים, כגון בראשית רבה לז, ד (מהדורת תיאודור – אלבק, עמ' 347, ושם מפרש 'עשה': עמד בצדק); נג, ט (עמ' 564, ושם מפרש 'עשה': שהה); נו, ה (עמ' 600, ועיין בפירושו שם); פסיקתא דרב כהנא, פסקה יב ('בחדש השלישי', עמ' 214, ושם מפרש 'עשה': שהה). במקומות רבים בא לא עשה אלא לפני 'כיון ש' (כך להלן על יד הערה 79) או 'כש', ובדרך כלל ניתן להשמיטו בלי לפגום במשמעות הכתוב. מניח אני שמתחילה העתיקו המעבדים לא עשה אלא זה ממקומו הטבעי, שבו הוא מצמצם את העשייה הנוכרת לפניו, כגון וי"ר לר, ח (מהדורת מרגליות, עמ' תשפז, לפי חילופי הנוסחאות), וכי עם כל ישראל עשה חסד, והלא לא עשה אלא עם משה לבדו, והעבירו אותו, כלשון קישור סתמי, לפני הפועל הפותח את משפט המשך המעשה, וצריך עיון. בדרשה שלנו במקום ביטוי זה, בת"ה: לזמן, וכן הוא בילקוט שמעוני, וכן 'תיקן' כובר במהדורותיו. בבמ"ר הפכוהו לשאלה: 'אלא מה עשה?' (במדרש הגדול לבמדבר, עמ' ב: 'מה עשה? גירשה.. לאחר ימים' וכי; אבל בילקוט המכירי הג"ל הביטוי חסר).

71 ייתכן, שהשושבין נוסף למשל בהתאם להסבת הדרשה לליקוחי הקב"ה לישראל. על המוטיב המדרשי של כתיבת הכתובה (היינו התורה או שני לוחות הברית) לישראל בידי משה, השושבין, ראה מ"ע פרידמן, "כיר יד" וחתירת הלוחות השניים בתוספתא ובמדרש, תעודה ז (תשנ"א), עמ' 171 ואילך. על אדר"ן נו"א פ"ב, הנידון שם בעמ' 182–183 והערה 68, ראה כבר א"א פינקלשטיין, 'ללשונם של התנאים', תרביץ כ [תש"ן], עמ' 96–97; הג"ל, מבוא למסכתות אבות ואבות דרבי נתן, ניר-יורק תשי"א, עמ' קכח; השווה קיסטר, אדר"ן, עמ' 46, 216 (לפי פינקלשטיין וקיסטר 'גט' שבמקצת הנוסחאות שם פירושו 'שטר [כתובה]'; ולי נראה שהוא גרסה 'מתוקנת' הבאה לתרץ מקצת הקושיות שבנו"א, ראה מה שכתבתי בהערה הנוכרת). ראה עתה נוסח המשל המקביל אצל זוסמן, שרי"ר, עמ' 52–53, שורות 8–27 (ופשיטא שבמקום הכתוב שם, עמ' 53, שורה 17 'נאמנת כפנויה', צ"ל: נחשבת כפנויה). והשווה להלן כאן, סעיף 3 ('אמר הקב"ה למשה'). וראה וביקוט שמעוני על ההמשך שקבענו בפנים ועל עדי הנוסח האחרים, שכבר קבעו שהשושבין הוא שיכתוב את הכתובה.

72 העורך ייחד את המשל בתוספת מידות נאות לכלה (כפי שכתבתי לעיל בסימן ד, במשל המקורי היה כנראה 'בת גניסין' בלבד).

73 וכן הוא (שבוע, שנה, חודש, יום בחודש) בת"ה ובבמ"ר. אבל בילקוט שמעוני שנה, חודש, שבוע, יום בחודש; והוא מפני שלא הובן כראוי שבוע (ראה בהערה הבאה ולהלן סימן ח).

74 כן הוא (איפרכיא) גם בבמ"ר (ובילקוט המכירי 'כתוב לה כתובה, "באיזון! יום, באיזה שבועה!"; באיזו שעה, באיזה חדש, באיזו אפרכיא") (ובילקוט שמעוני. אבל בת"ה אפטיא (וכן בסעיף הבא), וכן צריך להיות, כמו שיש במקבילות של המשל שכבר הבאנו לעיל בסימן ד ואילך ('כתב לה איפטיה'), בסוף פתיחתא א ובבמ"ר פרשה א, פסקה א (ראה הערתו של בובר, עמ' 2, הערה ט, ושל מאק, מדרש במ"ר, עמ' 67), וכפי שיוצא על פי ההמשך; וכן כתבו המפרשים למדרשים. החלפת אפטיה באפרכיא באה בגלל דמיון התיבות, בגלל העובדה שהשנייה מוכרת יותר מן הראשונה ובגלל הופעת שתיהן זו אחר זו (השווה הערתו הג"ל של בובר) בסוף הדרשה, בסוף סעיף 3 (ומשם חדרה אפרכיא לכאן, כמוכח ממדרש הגדול

שכתוב באסתר: 'ותלקח אסתר אל המלך אחשורוש אל בית מלכותו בחדש העשירי הוא חדש טבת בשנת שבע למלכותו' (אס' ב, טז).

3. כך (כביכול) [הקב"ה] ברא⁷⁵ לדור המבול ולא כתב אימתי בראן, העבירן מן העולם⁷⁶ ולא כתב אימתי העבירן, אלא 'ביום הזה נבקעו כל מעינות תהום רבה וארובות השמים נפתחו' (בר' ז, יא).⁷⁷ וכן לדור הפלגה וכן למצרים, לא היה כותב להם⁷⁸ אימתי נבראו ולא אימתי מתו. לא עשה אלא⁷⁹ כיון שעמדו ישראל,⁸⁰ אמר הקב"ה למשה: איני נוהג באלו כאותן הראשונים; אלו בני אבות הן, בני אברהם יצחק ויעקב הן. לפיכך כותב להם⁸¹ באיזה חדש

לבמדבר, עמ' ב-ג). זהו שיבוש קדום, והוא נמצא כבר במובאה שבערוך, ערך 'אפרכאי' (ערוך השלם, א, עמ' רמ): 'ובילמדנו בריש וידבר ה' אל משה במדבר סיני כתוב לך (דפ"ר וכ"י ו"י וה"ב בטעות כתוב לך כתובה!) באי זו שבועה (!) באי זו שנה באי זה חודש בכמה בחודש באי זו אפרכאי'. (ואין כל תמה בגרסה 'כתוב לך כתובה' — ראה בהערה נא ה"ל אצל בובר; אך ראוי לציין לך במקום לה). בעל מדרש הגדול גרס כאן איפטיה (או כיו"ב), אלא שהוא החליף תיבה בלתי מוכרת זו בפרק ('באיזו שנה ובאיזה פרק' פעמיים, ובסוף סעיף 3 'באיזה פרק — לצאתם מארץ מצרים'; והחליף אפרכאי הבאה בסמוך שם במקום).

75 כך הוא ('כך הקב"ה ברא') בכמ"ר (ובילקוט המכירי) [ובמדרש הגדול]; בילקוט שמעוני 'כך ברא הקב"ה', וכת"ה: 'כב יכול ברא הקב"ה'. וראה בובר, הערה נג.

76 עבר (מן העולם) = מת (כדלהלן). ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 410-411 (ועיין 'מ' קיסטר, לשוננו מז [תשמ"ג], עמ' 136; ה"ל, לשוננו נג [תשמ"ט], עמ' 48).

77 מ"מ כשר, תורה שלמה, ב, פרשת נח, עמ' תכב הערה מח: 'מאמר זה תמוה, דהרי באותו קרא מפורש הזמן בשנת שש מאות כו'; עיין שם. אך השווה לעיל סימן ג, בדרשה של ר' חמא בר חנינא (פסיקתא דרב כהנא, פסקה יב, 'החדש השלישי', מהדורת מנדלבוים, עמ' 211 ובמקבילות), שהוא מתעלם מרישא דקרא בשמות יט, א, 'בחדש השלישי לצאת בני ישראל מארץ מצרים', ודורש, כמנותק ממנו, רק את סופו, 'ביום הזה באו מדבר סיני'. (השווה לעיל סימן ג, ד"ה 'הדרשה הראשונה דורשת את המלים').

78 להם ליתא בת"ה ובכמ"ר. ייתכן שהיא נוספה כאן כנגד 'ולא היה כותב להן' שבמשל המלך שנשא נשים הרבה (סעיף 2). אפשרות אחרת: אין זאת אלא הכפלה שגויה של להם שבביטויים דלהלן 'לפיכך כתוב להם ...', 'ונתתי להם תלוי ראש'; וכן בת"ה נכנסה להם מיתרת להלן בסמוך ('אמ' להם הב"ה למשה'), ושם היא חסרה בהמשך בביטוי הראשון ('לכך כתוב [נדרס 'כתוב]...'), ואולי נכנסה מן הגיליון (ילקוט שמעוני גורס כת"ה 'לכך כתוב...', ואין בו להם אלא בביטוי האחרון 'ונתתי להם...').

79 ראה לעיל הערה 70.

80 כבר הערתי לעיל (הערה 46), שעמד הוא 'עמד על פרקו', ובהקשר שלנו עמדו ישראל פירושו 'נהיו לעם'. בעל מדרש הגדול לבמדבר, עמ' ג, מצא דרך משלו להתאים את הלשון לדרשה, ורתיקו: 'ישראל כשעמדו לפני הר סיני וקיבלו את התורה'.

81 כתוב נגזר מן המשל על כתיבת הכתובה לאישה המיוחסת (בסעיף 2). בעל מדרש הגדול לבמדבר, עמ' ג, התאים את הלשון בדרך משלו: 'פקוד אותם והודע'.

ככמה בחדש ובאיזו שנה⁸² באיזו (איפרכיא) [איפטיא],⁸³ באיזה מדינה רוממתי קרנם ונתתי להם תלוי ראש.⁸⁴ לכך נאמר: ⁸⁵ 'וידבר ה' אל משה במדבר סיני' — הרי איפרכיא; 'באהל מועד' — הרי המדינה; באיזה שנה — 'בשנה השנית'; באיזה חדש — 'בחדש השני'; בכמה בחדש — 'באחד לחדש';⁸⁶ 'לצאתם מארץ מצרים'⁸⁷ — הרי נכתבה איפטיא.⁸⁸

4. למה 'שאו את ראש כל עדת בני ישראל' וגו' (במ' א, ב) ? לקיים מה שנאמר 'לא עשה כן לכל גוי וגו'. מה עשה? וירם קרן לעמו תהלה לכל חסידיו לבני ישראל עם קרובו הללויה' (תה' קמח, יד).

- 82 וכן הוא הסדר (חודש, יום בחודש, שנה) בכמ"ר. בת"ה חודש, יום בחודש, יום [בשבת] (כמה לחדש באי זה יום), שבוע. וכמו בת"ה גם בכ"י רח"ם לת"ב וגם בילקוט שמעוני, אלא שהוחלף בהם שבוע בשעה (אך שמה היא במקום שנה החסרה). ובכ"י מינכן לת"ב הסדר הוא חודש, יום בחודש, יום [בשבת]. לשינויי הנוסחות ראה הערה נה אצל בובר.
- 83 איפרכיא בכמ"ר ובילקוט שמעוני (אפרכיא), אבל בת"ה אפטיא. במדרש הגדול כאן פרק, וכפי שהערתי לעיל (הערה 74), הוא משקף גרסה מקורית של איפטיה.
- 84 פסקה זו נוספה כדי להתאים את הדרשה למסגרת הפתיחתא שהוכנסה אליה, היא הדרשה על במדבר א, ב (והייתה שייכת לפי עניינה בסוף; ומה עשה? וירם קרן לעמו. הרמתי את קרנם, ונתתי להם תלוי ראש). והשווה גולדברג, הפתיחות, עמ' 90. בת"ה וכתבתי במקום ונתתי, והוא בהתאם למשל על הכתובה.
- 85 במדרש הגדול לבמדבר, עמ' ג, 'מניין, ממה שקרינו בעניין', והוא לשון מקורית של מדרשי תנחומא יילמדנו; ראה במבוא של בובר לת"ב, עמ' 26.
- 86 הסדר בכתוב ('באחד לחדש השני בשנה השנית') הוא יום בחודש, חודש, שנה. אותו סדר שכת"ב (שנה, חודש, יום בחודש) נמצא גם בכמ"ר וגם בילקוט שמעוני (אלא שנשמטו שם המלים 'באיזה שנה'). בת"ה הסדר הוא יום בחודש ('הרי יום'), שנה, חודש. הסדר בת"ב (וכן בכמ"ר ובילקוט שמעוני) יש בו התאמה מסוימת לנוסח הזמן שבכתובה שבמשל.
- 87 בעל מדרש הגדול, עמ' ג, גרס את המלים הללו כאן: 'באיזה פרק — 'לצאתם מארץ מצרים' (ראה לעיל על פרק במקום איפטיה). אך הן חסרות גם בת"ה, בכמ"ר (ובילקוט המכירי) ובילקוט שמעוני; ואין ספק שחייבים להשלימן, כפי שכתבו המפרשים לכל מדרש. המלים הללו נמצאות בפתיחתא א הניל (השווה פירוש מהרז"ו לכמ"ר ה, א): 'באיזו איפטיא? לצאתם מארץ מצרים'. (היינו, כאמור: לפי איזה מניין מונים את התאריך הרשמי? — ליציאת מצרים; ולא כפי שתרגם שפרבר, מילון, עמ' 41: 'which consulship [it is] after their exodus from Egypt').
- 88 כן הוא בת"ה ובכמ"ר (ושם בדפוס אופטיאה; ובערוך השלם, א, עמ' רי. 'זוה האחרון חביב'). ובת"ה 'הרי נכתבה איפטיא שלהן', ואולי הוא משועבד לְמשל על אסתר ('אכתוב לה כתובה... באיזה איפטיא'), ורומז כאן על פרסום האירוע על ידי קביעת חשבון חדש. ראה לעיל בדבריים שהקדמנו למדרש על היסוד השלישי שבו. עד כאן המדרש על במדבר א, א, ומכאן ואילך ממשיך הערוך במדרש על א, ב. (על תוספת בכתביהיד של כמ"ר ראה מאק, מדרש כמ"ר, עמ' 315).

ז. נישואין וגירושין בלי שטר במדרש ובמשפט הרומי

'למלך שנטל אשה ראשונה ולא כתב לה כתובה, גירשה ולא כתב לה גט' וכו' במדרש זה (בראש סעיף 2) אינו מקבילתו של 'למלך שנשא נשים הרבה ולא כתב להן לא גמיקין ולא איפטיא', אלא של הרישא של הדרשה ההיא שבמדרש פנים אחרים נוסח ב ובאגדת אסתר: 'לא נכתב עליהן אימתי היו נכנסות ולא אימתי היו יוצאות' (השווה הלשון בנמשל בראש סעיף 3). כפי שכבר צוין לעיל (בסוף סימן ד), הנישואין בלי שטר, הידועים מן הפפירוסים היווניים במצרים, נחשבו נישואין קבועים, וכתובת השטר תלויה הייתה במעמד החברתי.

אשר לגירושין, אף על פי שנהוג היה לכתוב שטר כדי לבצעם, לא חייב החוק הרומי את כתיבתו עד שנת 439.⁸⁹ וכן משמע לכאורה בירושלמי קידושין א, א (נח ע"ג), 'אין להן גירושין', וכדברי הרמב"ם (הלכות מלכים ט, ח), 'ומאימתי תהיה אשת חבירו [של בן נח] כגרושה שלנו? משיוציאנה מביתו וישלחנה לעצמה או משתצא היא מתחת רשותו ותלך לה, שאין להם גירושין בכתב'.⁹⁰ יש להניח, כי המדרש שלנו משקף את ידיעת המציאות הזאת (התקפה עד תחילת המאה החמישית!); ומסתבר, שגם בעניין שטר הגירושין היה המעמד החברתי קובע. בעל מדרש הגדול (במדבר, עמ' ב) לא יכול היה להבין את הרקע החברתי-המשפטי הלא-יהודי שבמשל של נישואי אישה בלי כתובה וגירושיה בלי גט, ולכן 'תיקן' את הנוסח על פי המוכר לו: 'למלך שנשא אשה ולא היתה הגונה לו; מה עשה? גירשה ולא נתן לה כתובה'.

ח. נוסח הזמן בכתובה שכתנחומא ודמיונו לזה שבכתובה מאנטינואופוליס

נוסח הזמן הספציפי שהמדרש מציע (בסעיף 2) — 'באיזה שבוע, באיזה שנה, באיזה חודש, בכמה בחדש' — אשר לפיו צריך היה לכתוב בכתובה של האישה המיוחסת, אינו קשור לא במשל ולא בנמשל, לא בדרשה המקורית על אסתר ב, טז, ולא בדרשה המעובדת לבמדבר א, א-ב. אדרבא: העיון מלמד, שיש אי-התאמה מובהקת בינו לבין נוסחות התאריך בשני הפסוקים ההם, ושיבושים מסוימים חלו בניסיונות להסב את הפורמולה ההיא בשתי נוסחות התאריך שהובאו בהמשך הפתיחתא (בסעיף 3: 'לפיכך כתוב...', 'לכך נאמר...'). מן ההכרח לומר, אם כן, שנוסח זה לתאריך הכתובה מוכר היה במציאות לדרשן שדרש את משל האישה המיוחסת או למי שעיבר את הדרשה שלו והרחיבה.

89 ראה: B. Cohen, *Jewish and Roman Law*, New York 1966, I, pp. 377 ff. ('Concerning Divorce in Jewish and Roman Law'), esp. p. 385

90 ראה כהן, שם, עמ' 379 ואילך, שמפרש את 'אין להן גירושין' שבירושלמי כמתייחס לכת נוצרית האוסרת את הגירושין, ואת ההמשך, 'ששניהן מגרשין זה את זה', כמתייחס לעוברי אילים רומיים או יוונים. אולם ראה שפרבר, מילון, עמ' 89 והפנייתו שם ל-Berger A.

צריכים להבהיר פרטים מסוימים בלשונות של נוסח התאריך כדי לעמוד על משמעותו ועל השימוש שעשה בו בעל הפתיחתא. שבוע כאן פירושו מחזור של שבע שנים, שהשנה האחרונה שבו היא שנת שמיטה. באיזה שבוע בא לציין, אם כן, את ה'שבוע' המסוים בשבעת מחזורי שבועות-השמיטה שביובל. מניין השבוע ביובל נזכר במקורות חז"ל העוסקים בנוסחות תאריכים: לעניין גיטין בברייתא (גיטין עז ע"א): 'לאחר שבוע שנה, לאחר שנה חדש, לאחר חדש שבת'; וכך (שם יז ע"ב): 'אמר ליה אבי לרב יוסף... כתוב בו שבוע, שנה, חדש, שבת'. השווה גם משנה סנהדרין ה, א: 'היו בודקין אותן בשבע חקירות: באיזה שבוע, באיזו שנה, באיזה חדש, בכמה בחדש, באיזה יום, באיזו שעה, באיזה מקום'.⁹¹ מניין השבוע ביובל נדיר ביותר בשטרות ששרדו, ולמעשה ידוע לי רק על שטר אחד כזה.⁹² באיזה שבוע אין לו כל שייכות לנמשלים שבפתיחתא. לפיכך יש עניין רב בעדות שלפנינו של בעל המדרש — שיש בה משום משיח לפי תומו — על איזה שבוע בנוסח הכתובה. (וכן יש לומר בקשר לצייון השנה בשבוע ולסדר היורד שבתאריך; ראה להלן.)

עורכי המדרש ומעתיקי המאוחרים לא תמיד בקיאים היו במשמעותו של שבוע זה.⁹³ בילקוט שמעוני הבינו כאילו עניינו שבת — שבעת ימי בראשית,⁹⁴ — ולכן

91 אף על פי שאין כאן נוסח תאריך השטר ממש, הוא נלמד מן ההיקש. אשר לבאיזו שעה השווה משנה כתובות י, ה: 'וכך היו כותבין בירושלים שעות'. ועיין מגילה ה ע"א: 'ורבנן דקיסרי משום ר' אבא אמרו, מנין שאין מחשבין שעות לחדשים' וכו'. כפי שציון לעיל בהערות למדרש שאנו עוסקים בו, 'באיזה שעה' מופיע בכמה משינויי הנוסח המאוחרים. משנה זו מצוטטת ('כדארמין במסכת סנהדרין') בת"ה ראש פרשת שופטים: 'היו בודקין בשבע חקירות: באי זה שבוע, באי זה חדש, בכמה לחדש, באי זה שעה, באי זה מקום — בהשמת באיזו שנה ובאיזה יום. וזאת בוודאי שבשבתא, כי נשאר רק חמש חקירות (בהמשך הישר בתנחומא: 'מכירין אותן!'], התריתם בו' [ראה בסוף המשנה ההיא]; ואולי תפס העורך שאלה הן שתי החקירות האחרונות [בת"ב שם הזמנים באים כסדרם במשנה, אבל חסרים 'באיזו שעה' ומכירים אתם אותו]). בדפוסים המאוחרים של התנחומא נוספה באיזה יום בראש הסדרה ('באיזה יום, באיזה שבוע' וכו'), ומניין החקירות עומד על שש, בסדר עולה ויורד של התאריך. והוא מן הסתם מפני שלא היו רגילים לסדר היורד, ובטעות נתפס שבוע כשבעת ימי השבת (לשבת בתאריך ראה במרות הנ"ל בגיטין ולהלן במובאה מן התוספתא). ואולי זאת גם סיבת ההשמה בדפוס הראשון (השווה נאה, אם למסורת, עמ' 435–436 הערה 118; והוא ציטט רק מן הדפוסים המאוחרים של ת"ה [עיין שם]).

92 TS 12.474, [דמשק] שנת 984, שורות 19–21: 'ונכתב בחמשנן בשבת שהוא תכלית חודש אב בשנה החמשיית [לשבוע הששי מה שהיא שנת ארבעת אלפים ושבע מאות [ואר]בעין וארבע] שנים ליצירת העולם' (היינו, בסדר עולה: באיזה יום, בכמה בחודש, באיזה חודש, באיזו שנה, באיזה שבוע, באיזו איפטיה). ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 103. (תודתי נתונה למנהלי ספריית אוניברסיטת קיימברידג' ולד"ר ש"ק רייף, האחראי על אוספי הגניזה שבה.)

93 על המשמעויות של שבוע במקורותינו ראה נאה, אם למסורת, עמ' 427 ואילך.

94 ראה טיגני, השבוע, עמ' 113*–114* (כפי שהוא מראה, נעשה שימוש זה נפוץ בתקופת הגאונים); השווה נאה, אם למסורת, עמ' 436 הערה 118.

העבירו את באיזה שבוע בנוסח הכתובה ממקומו בראש הסדרה ושיבצוהו אחרי באיזה חדש.⁹⁵ בנוסח התאריך שבהמשך הפתיחתא (סעיף 3: 'לפיכך כתוב...') העתיקו את באי זה שבוע לסוף הסדרה בתנחומא (אחרי באי זה יום שנוסף שם).⁹⁶ וכן ברור שלא הבינו, שבאיזה שנה שבנוסח הכתובה מתייחס לשנה שבישבו, כלומר לשנה שבמחזור של שבע שנות השמיטה. ציון השנה בשבוע בנוסח התאריך נהג מקובל הוא בארץ-ישראל, וידוע כחלק אינטגרלי של התאריך מחמש מצבות יהודיות מצוער שבדרום ים-המלח מן המאות החמישית והשישית לסה"נ, מכתובת בית הכנסת בחורבת סוסיה וכן משטרות רבים מן הגניזה שנכתבו בארץ-ישראל (ובסוריה ובמצרים) מן המאות העשירית ואילך.⁹⁷ בהסבת הנוסח שבמשל לדרשה על במדבר א, א בולט שינוי במשמעותו המקורית, והסבירו בעלי המדרש (בסוף סעיף 3): 'באיזה שנה?' 'בשנה השנית (לצאתם מארץ מצרים)'; 'דהיינו, השנה למניין המלכותי (האיפטיה).

נוסח תאריך הכתובה במדרש (בסעיף 2) מתחיל ביחידת הזמן הארוכה ביותר, ויורד עד הקצרה. סדר הולך ויורד כזה נמצא במקורות חז"ל הנ"ל העוסקים בתאריך הגט וכן במשנה סנהדרין ה, א. גם בתאריכים רבים שבמקרא מקובל סדר יורד (שנה, חודש, יום בחודש). אולם בשטרות יהודיים ששרדו שולט הסדר ההפוך, העולה, מיחידת הזמן הקצרה עד הארוכה, וכפי שיש בתוספתא ב"ב יא, ב הנ"ל: 'גופו של שטר, ביום פל', בשבת פלנית, בחדש פל', בשנה פל' ובמלכות פל'.⁹⁸

- 95 השווה את הנוסח הנ"ל בילקוט המכירי לתהלים קמו, ל, עמ' 288.
- 96 בילקוט שמעוני ובאחד מכתבי-היד של ת"ב הוא הוחלף שם, כאמור, בבאיזה שעה כדי להתאימו לסדר היורד (אך אפשר ששעה היא במקום שנה; ראה בהערה שם). וראה הערה 91 לעיל.
- 97 J. Naveh, 'The Fifth Jewish Aramaic Tombstone from Zoar', *Liber*: למצבות מצוער ראה: *Annus XXXVII* (1987), pp. 369–371 והספרות שצוינה שם (במצבות סדר עולה בזמן). על כתובת בית הכנסת ראה י' נוה, על פסיפס ואבן, ישראל תשל"ח, מספר 76, עמ' 116 ואילך (השווה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 104 הערה 22). על שנת השמיטה בתעודות הגניזה ועוד ראה פרידמן, שם, א, עמ' 102 ואילך.
- 98 אבל ציון השבת בחודש (הנוכח גם בגיטין יז ע"ב רעז ע"א הנ"ל) לא נמצא בשום שטר; וראה בהערה 91 דלעיל על מקומו המוטעה של באיזה שבוע בנוסחות המדרש. (מסתבר, שהכוונה של 'שבת פלונית' למשמר של הכהנים באותו שבוע; ראה לעניין זה אצל טיגיי, השבוע, עמ' 116*–118*). לפי גולדשטיין (דורא-אירופוס, עמ' 9) הסדר היורד הוא יוני, והסדר העולה שמי. לסדר בפירוסיים היווניים ראה את ההפניה שצוינה אצל פרידמן, הכתובה מאנטינאופוליס, עמ' 31 הערה 35. וראה גם את התאריך בכרוניקה סורית מן המאה השמינית: 'בשנת תשעמא וארבעין וחמש הנדקטיונא דאבדמא בשבט בארבעא בה בערובתא כחשע שעין' (העתקתי את הנוסח מן: A. Demsky, 'The Route of Jacob's Funeral Cortège and the Problem of 'Eber Hayyarden (Genesis 50.10–11)', in: M. Brettler & M. Fishbane (ed.), *Minḥah le-Nahum — Biblical and Other Studies Presented to Nahum M. Sarna in Honour of his 70th Birthday*, Sheffield 1993, p. 62; ראה את הספרות שצוינה שם.

והנה, הכתובה היחידה (ולמעשה השטר היחיד) עם נוסח תאריך בסדר יורד, כמו זה שבתנחומא, הידועה לנו היא הכתובה שבפפירוס מאנטינואופוליס משנת 417 או 418 הני"ל, אשר זמנה כתוב: 'בשתה שתיתניתה] דשבוע[ה...]. בירח כסליו בעשרין בה בארבעה בשותבה' (לפי דגם המדרש; באיזו שנה [בשבוע]... באיזה חודש, בכמה בחודש, באיזה יום).⁹⁹ עיקר נוסח הכתובה הזאת הוא, כאמור, נוסח ארץ-ישראל; וקרוב לוודאי, שכך כתבו בארץ-ישראל בתקופה ההיא, בתחילת המאה החמישית.¹⁰⁰ כפי שראינו, הכתובה מאנטינואופוליס פותחת באיפטיה וממשיכה בזמן, וכן הוא הסדר בפפירוסים אחרים שצוינו בראש המאמר וגם לפי ההלכה הני"ל מן המעשים לבני ארץ-ישראל ('כתב שיצא בלא איפטיאה וזמן' וכו'). האיפטיה באה אחרי הזמן בכתובת בכתא (לעיל על יד הערה 4) ובשני מקורות חז"ל: בתוספתא ב"ב יא, ב הני"ל (אלא ששם סדר הזמן עולה, כאמור) ובמדרש שלנו: 'באיזה שבוע... בכמה בחדש באיזה איפטיא' (ייתכן שבפרט זה משועבדת הדרשה לכתוב באסתר ב, טז, ובו האיפטיה — 'בשנת שבע למלכותו' — אחרי הזמן).

נוסח התאריך בכתובה בשלמותו, בסדר היורד מן השמיטה ואילך, לא נשמר בכתובות שנכתבו בארץ-ישראל במאה העשירית (אלא מצוי שם מעין: באיזה יום בשבת, באיזה חודש, בכמה בחודש, באיזו שנה בשבוע, באיזו שנה לפי המניין המקובל).¹⁰¹ אין בידנו נתונים שיעזרו לנו לקבוע, מתי — בין המאות החמישית והעשירית — חל השינוי בנוסח.¹⁰²

99 חסרות כמה מלים בראש שורה 4 לפני בירח. האות האחרונה שבמלה האחרונה מהן שרדה, והיא ה"א או חיי"ת. בפרסום השטר אצל פרידמן, כתובה מאנטינואופוליס, הנחנו, שנרשמה שם השנה למניין המקובל — לחורבן הבית השני או לבריאת העולם (או לשטרות) — כפי שנמצא במצבות מצוער, בכתובת בית הכנסת בחורבת סוסייה ובתעודות מן הגניזה אחרי באיזו שנה (בשבוע); ולא נראה שהיה כתוב שם בפפירוס באיזה שבוע (ביובל) — בשינוי בסדר היורד — אם כי אי-אפשר להוכיח זאת. אשר לבאיזה יום (בשבת), צוינו נמצא בתוספתא ב"ב יא, ב הני"ל, בשתי מצבות מצוער (ראה אצל גוה), בסעיף 2 של מדרשנו בילקוט המכירי הני"ל ובסעיף 3 ('לפיכך כתוב...') לפי ת"ה, ילקוט שמעוני ומקצת הנוסחות של ת"ב, בת"ה ראש פרשת שופטים הני"ל בדפוסים המאוחרים ובשטרות ששרדו מן הגניזה (ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 98-99). השווה טיג'יי, השבוע, עמ' 115*, 119*-120*.

100 וכן הסדר יורד — שנה, חודש, יום בחודש, — בטופס שטר חליצה שיש בו סימנים ארץ-ישראליים נוספים (TS F 10.83), המובא אצל נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, ניו-יורק, ירושלים תשנ"ג, עמ' 92 הערה 112; וראה שם עמ' 93 הערה 122 (יש להוסיף ציון זה במפתחות שבסוף הספר).

101 אף כי העיקרון הוא סדר זמן עולה, באיזה חודש בא לפני בכמה בחודש בכמחצית הכתובות הארץ-ישראליות מן הגניזה. ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 102, ועיין ר"ה ג ע"א. והשווה שמ"ר טו, כה: 'ומאימתי כתב לו הגרמסיון, מאיזה חדש בכמה בחדש' (ראה ערוך השלם, ב, עמ' שסה, ערך 'גרמטיון').

102 ושמא יש בשינוי הסדר בתאריך שבכתובה ובשטרות אחרים לסדר עולה מסימני ההשפעה הבבלית בארץ-ישראל בתקופת הגאונים (ולפי זה אולי משקפת הברייתא בתוספתא ב"ב יא, ב

מדרשי תנחומא – ילמדנו מוחזקים כמדרשים שנערכו בתקופה מאוחרת למדי, במאה התשיעית או במאה העשירית בערך. למרות עיבודם הספרותי המאוחר הדרשות שבהם עשויות לשמור על חומר קדום בלעדי המעיד על הכרת המציאות שמתקופת האמוראים.¹⁰³

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

- במ"ר = במדבר רבה.
 גולדברג, הפתיחתות = א' גולדברג, 'סדר הפתיחתות במדרשי תנחומא-ילמדנו (עפ"י פרשת במדבר)', בתוך: ש"י פרידמן (עורך), ספר הזכרון לרבי שאול ליברמן, ניו-יורק וירושלים תשנ"ג, עמ' 85–104.
 J. Goldstein, 'The Syriac Bill of Sale from Dura- Europas', *JNES XXV* (1966), pp. 1–16
 ויק"ר = ויקרא רבה.
 זוסמן, שרי"ר = י' זוסמן, 'שרידי ירושלמי – כת"י אשכנזי: לקראת פתרון חידת "ספר ירושלמי"', קבץ על יד יב (תשנ"ד), עמ' 1–120.
 M. Sachs, *Beitraege zur Sprach- und Alterhumforschung*, I, = זקס, איפטיה
 Berlin 1852
 J.H. Tigay, 'Notes on the Development of the Jewish Week', *Eretz- Israel XIV (H.L. Ginsberg Volume)*, Jerusalem 1978, pp. 111*–121*
 ידין, בר-כוכבא = י' ידין, החיפושים אחר בר-כוכבא, ירושלים תשל"א.
 N. Lewis (ed.), *The Documents from the Bar Kokhba = הפפירוסים היווניים*
Period in the Cave of Letters: Greek Papyri, Jerusalem 1989
 N. Lewis, R. Katzoff & J.C. Greenfield, 'Papyrus Yadin = קצוף וגרינפלד'
 18', *IEJ XXXVII* (1987), pp. 229–250
 ליברמן, תוכ"פ = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, א-י, ניו-יורק תשט"ו–תשמ"ח.
 נוסח בבלי, וצריך עיון. על השפעה בבליית בנוסח הכתובה ושטרות אחרים בארץ-ישראל ראה פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 26 ואילך, 50, 250, 464, 465 ואילך.
 103 תופעה זו ידועה מכמה מחקרים. ראה את הספרות שצוינה אצל מ' ברגמן, 'מסורות ומקורות קדומים בספרות תנחומא-ילמדנו', תרכ"ץ ס (תשנ"א), עמ' 269–274.
 תודתי לידידי פרופ' מ"ב לרנן על הערותיו החשובות למאמר. האחריות עליי בלבד.

מאק, מדרש במ"ר = ח' מאק, מדרש במדבר רבה חלק א, פרשיות במדבר ונשוא — מבוא ודוגמא למהדורה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשנ"א.
נאה, אם למסורת = ש' נאה, 'אין אם למסורת או: האם דרשו התנאים את כתיב התורה שלא כקריאתו המקובלת, תרביץ סא (תשנ"ב), עמ' 401–448.

C. Sirat, P. Cauderlier, M. Dukan & M.A. = הכתובה מאנטינואופוליס =
Friedman, *La Ketouba de Cologne — Un contrat de mariage juif à Antinoopolis*
(Papyrologica Coloniensia XII), Opladen 1986

M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine — A Cairo =*
Geniza Study, I–II, New York & Tel Aviv 1980–1981

קיסטר, אדר"ן = מ' קיסטר, אבות דר' נתן — עיונים בבעיות נוסח, עריכה ופרשנות, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשנ"ד.

שפרבר, מילון = ד' שפרבר, מילון למונחים משפטיים שבספרות חז"ל השאלות (!) מיונית ולטינית, רמת-גן תשמ"ד.

ת"ב = תנחומא מהדורת בובר.

ת"ה = תנחומא הנדפס, דפוס ראשון, קושטא רפ–רפב.

TS = Taylor-Schechter Collection, Cambridge University Library